

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

ACADEMIE SERBE DES SCIENCES ET DES ARTS

GLAS

CDXXVIII

CLASSE DES SCIENCES HISTRIQUES

N° 18

Reçu à la VI séance de la Classe des sciences historiques le 28 juin 2017

Rédacteur

MIHAILO VOJVODIĆ
Membre de l'Académie

BEOGRAD
2018

СРПСКА АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЕТНОСТИ

Г Л А С

CDXXVIII

ОДЕЉЕЊЕ ИСТОРИЈСКИХ НАУКА

КЊИГА 18

Примљено на VI скупу Одељења историјских наука од 28. јуна 2017. године

У р е д н и к
академик
МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ

БЕОГРАД
2018

Издаје
Српска академија наука и уметности
Београд, Кнез Михаилова 35

Технички уредник
Мира Зебић

Лектор
Младенка Савичић

Коректори
Невена Ђурђевић
Снежана Крсичић-Букарица

Тираж
300 примерака

Штампа
ПЛАНЕТА ПРИНТ, Београд

C A Д P Ж A J

Михаило Војводић, <i>Милораг Екмечић (1928–2015)</i>	1
Василије Ђ. Крестић, <i>Бечкеречки програм</i>	9
Vasilije Dj. Krestić, <i>Bečkerek Programme</i>	18
Десанка Ковачевић-Којић, <i>Двојно књиговодство у Дубровнику и Бенко Котруљевић (нови погледи)</i>	19
Desanka Kovačević-Kojić, <i>Double Entry Bookkeeping in Dubrovnik and Benko Kotruljević (New Aspects)</i>	34
Михаило Војводић, <i>Србија и балкански ратнови</i>	37
Mihailo Vojvodić, <i>Serbia and the Balkan Wars</i>	48
Гојко Суботић, <i>Ко су биле монахиње Јефимија и Евпраксија из најпачице на влашцијаници манастира Пућине?</i>	51
Gojko Subotić, <i>Who Were Nuns Jefimija and Evpraksija From the Inscription on the Epitaphion of Putna Monastery?</i>	61
Љубодраг Димић, <i>Повраћац у Европу. Југославија и питање европске безбедности на преласку из 60-их у 70-е године XX века</i>	63
Ljubodrag Dimić, <i>Return to Europe. Yugoslavia and the Question of European Security at the Turn of the Decade – from the 1960s to the 1970s</i>	95
Славенко Терзић, <i>Скадарски вилајет у другој половини XIX века. Опис руског конзулата у Скадру 1876. године</i>	97
Slavenko Terzić, <i>Vilayet of Skadar in the Second Half of the 19th Century. Description of the Russian Consulate in Skadar in 1876</i>	110

Рајко Кузмановић, <i>Улога науке и академија у развоју друштва</i>	111
Rajko Kuzmanović, <i>The Role of Science and Academies in the Development of the Society</i>	121
Christer Jorgensen, <i>Igniting the East. The Causes and Consequences of the 1875 Peasant Revolt in Bosnia-Herzegovina</i>	123
Кристер Јоргенсен, „Запалити исток“. Узроци и последице Босанско-херцеговачког устанка 1875. године	148
Душан Т. Батаковић, <i>Нови ревизионизам и стари стереотипи? Историографија о Србима и Србији након 1991. године</i>	149
Dušan T. Bataković, <i>New Revisionism and Old Stereotypes? On post-1991 Historiography on Serbs and Serbia</i>	170
Срђан Рудић, <i>Брачне везе босанске власите</i>	173
Srđan Rudić, <i>Marital Links of Bosnian Nobility</i>	188
Душан Берић, <i>Средњовековни почеци мађаризације</i>	189
Dušan Berić, <i>The Medieval Beginnings of Magyarization</i>	207
Марица Маловић Ђукић, <i>Которска патрицијска породица Бисте у средњем веку (14. и 15. век)</i>	209
Marica Malović Đukić, <i>Kotor Patrician Family of Biste in the Middle Ages (14th and 15th Centuries)</i>	222
Никола Б. Поповић, <i>Негоумице о Начертанију</i>	225
Nikola B. Popović, <i>Dilemmas About Načertanije</i>	251
Слободан Шоја, <i>La saga napoléonienne en Bosnie dans l'histoire et la littérature</i>	253
Слободан Шоја, <i>Наполеонска сага у Босни у историји и књижевности</i>	264
Маја Лаковић, <i>Руско посланство у Константинопољу и грчко-бугарски црквени спор (1856–1861)</i>	267
Maја Laković, <i>Russian Embassy in Constantinople and Greek-Bulgarian Ecclesiastical Dispute (1856–1861)</i>	280
Бранко Бешлин, <i>Борба либерала за превласћу у Друштву српске словесности и Матици српској (1864–1866)</i>	281
Branko Bešlin, <i>Struggle of Liberals for the Supremacy at the Society of Serbian Letters and Matica srpska (1864–1866)</i>	298

Борђе Микић, <i>Италијанизација у Трсту и околини у другој половини XIX века</i>	301
Đorđe Mikić, <i>Italianisation in Trieste and the Environs in the Second Half of the 19th Century</i>	327
Неделько В. Радосављевић, <i>Српска православна црквеношколска оштина у Мостару</i>	329
Nedeljko V. Radosavljević, <i>Serbian Orthodox Church-Educational Municipality in Mostar</i>	349
Константин В. Никифоров, <i>Короткий балканский век перед Великой войной</i>	351
Константин В. Никифоров, <i>Крајњи балкански век уочи Великог рата</i>	361
Милош Ковић, <i>Босна и Херцеговина и Сарајевски атентат у британској штампи (29. јун – 2. јул 1914)</i>	363
Miloš Ković, <i>Bosnia and Herzegovina and the Sarajevo Assassination in the British Press (29 June – 2 July 1914)</i>	372
Александар Растовић, <i>Сетон Војсон о српској политичкој елити</i>	375
Aleksandar Rastović, <i>Seton-Watson About the Serbian Political Elite</i>	395
Петар В. Крестић, <i>Александар Арнаутовић, Из предгробних мемоара (Рат/Војска/Кабинет министара/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу)</i>	397
Petar V. Krestić, <i>Aleksandar Arnautović, From Pre-Grave Memoirs (War/Army/Minister's Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)</i>	413
Душан Топаловић, <i>Развој шведско-српских трговинских веза и конзуларних односа до 1914. године</i>	415
Dušan Topalović, <i>Review of Development of the Swedish-Serbian Trade and Consular Relations Until 1914</i>	441
Боривоје Милошевић, <i>Владимир Ђоровић на Велеиздајничком процесу у Бањој Луци 1915–1916. године</i>	443
Borivoje Milošević, <i>Vladimir Ćorović at the High-treason Process in Banja Luka in 1915–1916</i>	460
Биљана Вучетић, <i>Стенли Харџ Озборн, амерички лекар у Србији 1915. године</i>	461
Biljana Vučetić, <i>Stanley Hart Osborn, An American Doctor in Serbia in 1915</i>	475

Jean-Paul Bled, <i>Le mythe de François-Joseph</i>	477
Жан-Пол Блед, <i>Франц Јозеф и његов мит</i>	484
Јована Шалјић, <i>Осман Ђикић и његов џајрећ</i>	485
Jovana Šaljić, <i>Osman Đikić and his Struggle</i>	500
Горан Латиновић, <i>Југословенско-италијански економски односи (1934–1936)</i>	501
Goran Latinović, <i>Yugoslav-Italian Economic Relations (1934–1936)</i>	510
Мира Радојевић, <i>Демокрајтска сјџранка и Сјоразум Цвејковић–Мачек</i>	513
Mira Radojević, <i>Democratic Party and the Cvetković–Maček Agreement</i>	531
Драга Мاستиловић, <i>Срби из долине Неретве и Сјоразум Цвејковић–Мачек 1939. ѓодине</i>	533
Draga Mastilović, <i>Serbs From the Neretva Valley and the Cvetković–Maček Agreement of 1939</i>	549
Војислав Павловић, <i>Мисија Вилијема Донована на Балкану, јануар–фебруар 1941.</i>	551
Vojislav Pavlović, <i>Mission of William Donovan in the Balkans January–February 1941</i>	564
Зоран Лакић, <i>Црна Гора у научном гјелу академика Милорада Екмечића</i>	565
Zoran Lakić, <i>Montenegro in the Scientific Work of Academician Milorad Ekmečić</i>	572
Е. Ју. Гуськова, <i>Сообщения ЦК КПЮ о состоянии межнациональных отношений в республиках Югославии в первое десятилетие после второй мировой войны</i>	573
Јелена Гускова, <i>Извештаји ЦК КПЈ о сјању међунационалних односа у рејубликама Југославије у првој деценији после Другог свејског рајта</i>	586

Одељење историјских наука Српске академије наука и уметности посвећује овај број Гласа академику Милораду Екмечићу који је у њој провео више деценија најпре као члан ван радног састава, да би потом био преведен у статус редовног члана. Академик Милорад Екмечић је био оснивач и дугогодишњи председник њеног Одбора за историју Босне и Херцеговине и члан више других одбора. Са успехом је обављао и дужност члана њеног Председништва. Академик Екмечић је био један од најугледнијих српских историчара, чије стваралаштво представља научну заоставштину немерљиве вредности. Његови радови јединствени су по богатој подлози која му је послужила за аналитичко расуђивање и синтетичко излагање. Оригинална тумачења и бриљантни закључци, исказани једноставним али изражајним језиком, зрачили су код њега особитом свежином.

Овај зборник садржи 33 оригинална рада и уводни рад посвећен академику Милораду Екмечићу. Потпуна библиографија радова академика Екмечића објављена је у традиционалној серији библиографија угледних академика.

Редакциони одбор

ЧЛАНОВИ РЕДКЦИОНОГ ОДБОРА:

МИХАИЛО ВОЈВОДИЋ, уредник
ВАСИЛИЈЕ КРЕСТИЋ
ДЕСАНКА КОВАЧЕВИЋ-КОЈИЋ
ГОЈКО СУБОТИЋ
ЉУБОДРАГ ДИМИЋ
СЛАВЕНКО ТЕРЗИЋ
МИЛОШ КОВИЋ, секретар

ПЕТАР В. КРЕСТИЋ

АЛЕКСАНДАР АРНАУТОВИЋ,
ИЗ ПРЕДГРОБНИХ МЕМОАРА
(РАТ/ВОЈСКА/КАБИНЕТ МИНИСТРА/БУГАРСКИ РАТ/
АЛБАНИЈА/ПОСЛАНСТВО У ПАРИЗУ)

А п с т р а к т. – У раду је приређен и коментарисан текст мемоара истакнутог српског и југословенског јавног и културног делатника, историчара књижевности, књижевног и позоришног критичара и преводиоца Александра Арнаутовића, који је као добровољац учествовао у балканским ратовима и у Првом светском рату. Текст *Мемоари* обухвата период од 1913. до 1917. и наговештај почетка његовог дводеценијског ангажовања у Југословенском посланству у Паризу.

Кључне речи: мемоари, Први светски рат, Александар Арнаутовић, Душан Стефановић, Миодраг Ибровац

Истакнути српски и југословенски јавни и културни делатник, историчар књижевности, књижевни и позоришни критичар и преводилац Александар Р. Арнаутовић током свог дугог, активног и догађајима богатог живота оставио је дубок траг на културно-просветном пољу српског народа.

Рођен је 1888. у Пироту од оца Радомира, доктора ветерине, и мајке Драгиње (Драге) Мутавцић. Пошто је окончачо основну школу и матуру у родном месту и Београду, уписао је 1907. студије југословенске књижевности и језика на Филозофском факултету у Београду, током којих је примао државну стипендију (благочејаније). Од студентских дана био је администратор у „Српском књижевном гласнику”, који је и уређивао у одсуству Јована Скерлића. По завршетку студија 1911. постављен је за суплента

Треће београдске гимназије и библиотекара Народног позоришта у Београду, а од 1911. постао је референт за домаћу драму, а повремено се бавио и преводима позоришних комада. Био је активан члан Друштва за српски језик и књижевност. Поводом прославе осамдесетогодишњице Државне штампарије 1912. написао је књигу *Штампарије у Србији у XIX веку*. Као добровољац учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату. Радио је у генералштабном одсеку Општевојног одељења Министарства војног и у Кабинету министра војног. После преласка српске војске на Крф као резервни пешадијски потпоручник налазио се на служби у Војној цензури Министарства војног, као и у Секцији за заробљене и интерниране. По налогу председника Министарског савета Николе Пашића прешао је из Београда у Париз, где је с прекидима од 1917. до 1937. службовао у Краљевско-српском посланству на месту шефа Просветног одељења Министарства просвете, просветног референта за школска и просветно-културна питања при Посланству Краљевине СХС, а од 1918. био је члан и први секретар Одбора за културну пропаганду. Уређивао је „La Revue Yougoslave”, часопис овог одбора, који је објављивао радове на француском језику. Радио је у Институту словенских наука на Париском универзитету, где је организовао и водио његову Југословенску секцију; од 1920. до 1928. предавао је српски језик и југословенску књижевност у Националној школи за источне језике, а на француским универзитетима држао је предавања о култури и историји нашег народа, која је претакао у бројне чланке и монографије. На Сорбони је 1927. одбранио докторску дисертацију под насловом *Анри Бек*, која је исте године објављена у виду обимне тротомне монографије. Од 1927. до 1935. налазио се на положају генералног секретара Југословенске колоније у Паризу.

По повратку у Београд 1937, после кратког рада у Трећој мушкој гимназији, налазио се 1938. на месту шефа одсека задуженог за научне установе Министарства просвете. С положаја управника Државне архиве, од 1939. до пензионисања 1941, израдом Правила о полагању државног пријемног и стручног испита за архивске раднике (1939), и учешћем у Комисији за израду Нацрта уредбе о државним архивима Краљевине Југославије (1941) значајно је допринео унапређивању рада архивских установа у земљи.

Након Другог светског рата прикључио се изради *Речника САН* и постао је значајан сарадник *Енциклопедије Југославије*.

Бројним преводима, позоришним критикама, приказима и белешкама сарађивао је у многим домаћим и иностраним листовима и часописима.

Умро је 1982. у Београду.

Добитник је значајних домаћих признања: Награде краља Петра I (1909), Албанске споменице (1921), Ордена Св. Саве (1924), Спомен пла-

кете града Београда (1974), као и француских: Орден просвете (1922), Награда Париског универзитета (1927), Награде Француске академије наука за књижевну критику (1928), Медаља Француског препорода (1929), Орден Легије части (1930. и 1935) и Медаља Француске академије наука за допринос афирмацији француског језика (1937).

Мемоарски прилог *Из њредџробних мемоара* (Рат/Војска/Кабинет министра/Бугарски рат/Албанија/Посланство у Паризу) Александра Арнаутовића, премда релативно малог обима (свега 12 куцаних страна), представља текст сећања који својим богатим и занимљивим садржајем, као и живим и упечатљивим стилем излагања свакако представља драгоцен и посебно за војне историчаре значајан извор података о овом колико важном, толико и осетљивом периоду историје српског народа.

Мемоари започињу 1913. годином и Другим балканским ратом, описујући разочарање и дезоријентисаност српске интелектуалне елите, која је гајила искрена пробугарска и јужнословенска осећања. Највећи део текста односи се на период Првог светског рата и ауторових догодовштина током његовог трајања, а ту су и жива сећања и честе анегдотске реминисценције на поједине личности или збивања тога времена. Тако изложен, овај сегмент Арнаутовићевих сећања представља и његов најдрагоценији део *Мемоара*. Последњи, најкраћи део представља опис боравка у лечилиштима у Француској, као и наговештај његовог будућег дводеценијског боравка у Паризу ангажовањем у тамошњем Југословенском посланству.

Арнаутовићево излагање је кристално јасно, писано негованим језиком и стилем, па стога није било потребе за крупнијим приређивачким интервенцијама. Већину учињених чине правописне и интерпункцијске исправке, да би се текст привео важећим правилима савременог српског књижевног језика. Разрешења непознатих или слабије познатих личности, страних појмова, као и појединих стручних термина дата су у напоменама на дну текста.

Сам текст *Мемоара*, како се то већ из подналова може наслутити, писан је у позним годинама живота аутора, када су му имена неких личности ишчилила из сећања, тако да су му се поткрале понеке ситније грешке.

До *Мемоара* сам дошао љубазношћу млађе кћерке Александра Арнаутовића, на чему јој и овим путем захваљујем.

* * *

За време ослободилачког рата ми „неспособни за војску” били смо распоређени по болницама. Ја сам уз то подржавао свог наследника у

администрацији „Гласника”¹ и био десна рука Скерлићева², врста личног секретара.

Несрећна 1913, кад су нас Бугари напали, разгневила је многе наше интелектуалце. Зар су Бугари заборавили да су ти српски војници пришли у помоћ, да су српске трупе спасавале част Бугарске, да је Шукри-паша³, кога они нису могли победити, на Једрену предао своју сабљу српском команданту!

За мене је то био крах. Као суплент Треће београдске гимназије, са професорима Жиком Романовцем⁴ и Драгишом Марјановићем⁵ (братам тада врло познатог теолога Чедомира Марјановића⁶) водио сам један разред на екскурзију кроз Бугарску. Од Београда возом, па лађом до Рушчука, Софије и Варне. Свуда свечан дочек. Свуда нас поздрављају. Са прозора вагона Жика Романовац, Ваљевац, узвикује: „Крв није вода!” Драгиша Стојадиновић⁷ позива штампу, „седму силу” да проповеда братство. На великом банкету, у красној башти усред Софије ја кличем из свег грла: „Јужнословенство није утопија” и помињем извесну врсту сарадње између „Гласника” и „Бугарске збирке”, југословенске изложбе и састанака наших књижевника организованих наизменично у Београду и у Софији. Не заборављам гостовања позоришта. Са свим ученицима и са десетак бугарских професора и новинара одлазимо на Сливницу, где се диже величанствен споменик Бугарима палим у рату 1885. Један софијски колега, искрено, узбудљиво, скандира: „Закунимо се да се више никад неће поновити тужна историја!”

Може се замислити моје разочарање кад сам чуо да бугарске трупе упадају у крајеве које су ослободили српски ратници.

¹ „Српски књижевни гласник” један је од најзначајнијих српских књижевних часописа.

² Јован Скерлић (1877–1914), српски књижевник и књижевни критичар.

³ Мехмед Шукри-паша /*Mehmed Şükrü Paşa*/ (1875–1916), официр османске војске, војсковођа који је предводио турску војску у периоду опсаде Једрена (1912–1913), једне од најважнијих битака Првог балканског рата.

⁴ Односи се на Живка М. Романовића (1860–1920), тадашњег професора у Трећој београдској гимназији, потоњег професора и директора Ваљевске гимназије (1915–1918).

⁵ Драгутин /Драгиша/ Марјановић (1874–1940), метеоролог, професор, асистент универзитета.

⁶ Реч је о Чедомиљу Д. Марјановићу (1872–1947), теологу, професору и писцу.

⁷ Драгиша Стојадиновић (1886–1968), српски четник (1905–1907), учесник балканских ратова (1912–1913) и Првог светског рата. Витез је Карађорђевог звезде с мачевима. Био је правник, политичар антифашиста, народни посланик, фотограф и филмски сниматељ, шеф Кинематографске секције Врховне команде српске војске на Солунском фронту.

Не мање је био узбуђен и гневан Миодраг Ибровац⁸, који је студијама о бугарској књижевности и преводима са бугарског био жива веза два братска народа.

Нисмо били једини. И велики број бугарофила јавио се и тражио да се пошаље на фронт. Иако је на Куманову српска војска била десеткована, Врховна команда је располагала довољним снагама и скоро све нас „позадинце” пошаље и размести у Стару Србију у војне поште које је требало организовати.

Ибровац прими место цензора у војној пошти у Нишу. Ја као добровољац (из рата са Турцима) добијем Радовиште. Такоређи у магновењу сам се спремио. Прошао сам кроз Скопље и Штип, који су отужно мирисали на бели лук, „спасоносни” лек против колере која је била захватила један део наших трупа. Стравично су изгледали наши јадни војници, крути, црни као угаљ.

Кад сам се дохватио Радовишта, испод планине Плачковице наиђем на команданта места, једног учитеља, резервног капетана. Ни он нема никаква посла. Не стиже, а и не шаље се никаква преписка. Једино је неки војник донео једно писмо Бранислава Нушића. Чуо да сам ја као „војни поштар” у Радовишту, па ми пише и моли ме да одем до манастира Конића, који је у мом суседству и да му дам извесне податке. Кренуо сам, али до манастира не стигох. Заузели га Бугари. Зарадим само рану хватајући бајонет који је у мене био упро бугарски стражар.

Договорим се са командантом места и он ме упути у добровољачку бригаду пуковника Алимпија Марјановића⁹, наврх планине Плачковице. И пуковник и добровољци превијају се од стомака. Није колера али је колерина, каже лекар бригаде. После десетак дана и ја осетим грчеве. Ватра да изгорим. Столица без престанка. Пуковник нареди, стрпаше ме на неког брдског коња, па натраг у Радовиште.

Ту стигне и цивилни поштар Сава Карајовановић, донесе сву постељину. Ја у војничком кревету дрхтим од грознице. Добри Карајовановић

---

⁸ Миодраг Ибровац (1885–1973), историчар књижевности, романист, академик и професор француског језика и књижевности на Филолошком факултету у Београду. Био је и члан српске делегације на мировној конференцији у Версају после Првог светског рата. Један је од оснивача српског ПЕН центра, председник Друштва за културну сарадњу Југославија–Француска.

⁹ Алимпије Марјановић Овчеполски (1874–1940), српски и југословенски официр, четнички војвода у Старој Србији и Македонији за време борби за Македонију почетком XX века. У Првом балканском рату био је шеф команде четничких одреда придодат штабу Врховне команде редовне војске и командант четничког одреда на рејону карауле Лисица. У Другом балканском рату био је командант бригаде српске војске. Учествовао је у Првом светском рату. Пензионисан је у чину пуковника. За заслуге на националном раду и исказану храброст и способност у ратовима одликован је највишим војним и државним одликовањима.

ме покрива својим јорганом од розе свиле. Поручник „Тоза” (трупни официр), послат као појачање команданту места, полива ме грчким коњаком и напија тим поузданим леком. Нашао сам снаге да напишем својима писмо. Нисам им крио опасност. „Наћи ћете близу вароши”, писао сам, „једну шумицу, неколико јаблана; ту ће бити мој гроб.”

Излечи ме поручник Тоза. Попнем се опет на Плачковицу. И тамо неко побољшање. После два-три дана покрет. Бугари беже. Чују се свуда узвици: „За Косово – Куманово; за Сливницу – Брегалница!”

Предлажу ме за одликовање и наредника. Врховна команда даје ми само чин резервног пешадијског каплара.

Кад је после рата о томе декрет стигао у Трећу београдску, директор Лилер, резервни мајор, у сласт га је прочитао на једној професорској седници: производимо се у чин каплара ја и један коњоводац.

После Принципове бомбе бачене на Франца Фердинанда, аустријског престолонаследника, који је пркосно походио Босну, Беч није хтео да чује друго до намере да казни и уништи Србију, легло непријатеља Хабзбуршке монархије. 18. септембар 1914. општа мобилизација. Монитори¹⁰ са Саве и Дунава гађају Београд. Влада напушта престоницу и сели се у Ниш.

Јављам се VII пуковској команди у Београду. Кад сам као гимназист (притешњен сиромаштвом) конкурисао за питомца Војне академије, као одличан ђак био сам прошао али ми је у обиму груди недостајало три до четири од прописаних сантиметара. Тако и сад, 1914. Регрутна комисија је једногласна: „привремено неспособан”. Објашњавам да сам добровољац. „Идите у Ниш, тамо ће вас распоредити где буде потребно”, каже очински један мајор.

У Нишу кркланац. Разбирам некако да треба да идем у Државни суд, где су смештени Министарство војске и војне установе. „Па ми не можемо још да распоредимо ни активне официре!”, виче један скриба¹¹. „Чекајте! Дођите за који дан!” Шетам по граду, најчешће обалом Нишаве. Спавам обучен у парку, на клупи.

Једног дана, скоро у зору, идем главном улицом. Још нема гурњаве. На неколико корачаја од мене наилази пуковник Душан П. Стефановић¹², министар војске. Крупан, у беспрекорној униформи, корача одмерено у правцу Начелства, са оне стране Нишаве, где је смештена влада. Ја према

¹⁰ Монитор (вој. лат. *monitor*) – мањи убојни брод за операције уз обалу.

¹¹ Јавни нотар или чиновник у администрацији античког Рима.

¹² Душан Стефановић (1870–1951), српски генерал и министар војни Краљевине Србије на почетку Првог светског рата. По окончању рата у Краљевини Југославији наставио је службу у чину дивизијског генерала као шеф војних мисија у Француској и Грчкој. Био је председник Југословенског олимпијског комитета (1927–1931).

њему, у сусрет. Застанем да га пропустим, салутирам што сам могао војничкије. И он застаде. „Откуд ти?“, пита. Познавали смо се из Београда. Ја сам одлазио у Ломину улицу код неких рођака. Он је становао до куће где је становао мој „теча“ Михаило Бобић¹³, директор гимназије. И стари Чивут-Паја, отац Стефановићев и он долазили су на политичке разговоре. Сви су били ватрени радикали. Ту у Ломиној улици становала је тетка Лепосава, „удова пуковника Косте Поповића¹⁴“, професора Војне академије и писца наше прве *Такџике рајине службе*. Старији син, поручник Милош Поповић, један од завереника који су убили Александра Обреновића и краљицу Драгу, умро је после великих мука. Други, Јован, био је мали чиновник. Млађа кћи, Мица, удала се за Ђурића, мајора кога је на Топчидерском брду разнела бомба о којој је држао предавање својим војницима. Старија кћи, Мара, стасита, ни гојазна, ни мршава, необично лепа, образована у бечким и париским „институтима за девојке“, била је украс улице и врста тврђаве коју су опседали не само млади људи из улице него и они са Теразија и Славије. Међу њима су била и три брата, три Чивут-Пајина сина. Сва тројица одлични официри, с ратним медаљама (доцније су сви доспели до генералског чина). Кад сам долазио у Ломину, дочекивали су ме сви срдечно као рођака лепе Маре. У тој љубавној утакмици победио је најстарији брат Душан.

Отуда ме је запамтио овај сада министар војске са највећом одговорношћу.

„Чекам да ме распореде“, кажем са нешто ироније.

„Ма иди, молим те, одмах у мој кабинет у Државном суду, и јави се пуковнику Марковићу¹⁵, он пада с ногу.“

Одјурio сам на лице места. Пред одељењем за распоред већ гужва. Оставили просторије без вратара, без страже. Свуда се улази где је ко хтео, скоро без куцања. Мене спазео онај из „распоред“, мислим да се звао Божа Дугалић¹⁶, прворазредни организатор, за кога се говорило да у исти мах види пред собом, поред себе и изнад себе. „Опет ти!“, додајује ми скоро у пролазу. Идем за њим и објашњавам му да ме је послао министар. Питам где је министрова канцеларија. Он ме гледа са неверицом, али ми показује пут.

¹³ Михаило Бобић (1861–1940), професор, директор гимназије, уредник.

¹⁴ Генералштабни пуковник Коста Ј. Поповић (1855–1897) предавао је Стратегију и Тактику на Војној академији од 1888. до 1895. године.

¹⁵ Највероватније је реч о пуковнику Живојину И. Марковићу (1866–1915), који је у балканским ратовима и у Првом светском рату био начелник Артиљеријско-техничког одељења Министарства војног. Умро је од пегавог тифуса.

¹⁶ Божидар Дугалић се налазио на служби у Општем војном одељењу ђенералштабног одсека у Министарству војном, као архивар I класе.

У средини темељите, једноспратне зграде Државног суда велика, видна соба, гледа на улицу. Куцам на врата и чини ми се да чујем: „Улази!” Смирено, војничким, али успореним кораком наступам. Између два прозора велики канцеларијски сто. Мало даље, у углу округао сточић. Неколико столица размештених овде-онде. Пуковник устаје. Висок скоро до плафона, мршав, измучена лица као витез од Манче¹⁷. „Шта желите?”, пита одсечно. Отпевам своју песму. Онда наступа право саслушање: одакле сам, ко су ми родитељи, шта сам у грађанству, у којој сам војној јединици служио, кад сам произведен за каплара. „Седи!”, окрену на „ти”, показа ми столицу крај стола. На његовом столу стегнуте фасцикле, растурена акта, бланкети и формулари, а као какав ожиљак писаћа машина, за мене тада девето чудо. „Помагаћете ми да шифрирамо депеше”, објашњава ми, „али прво треба да научите да куцате.”

Онда ми одржа прву, али суштаствену лекцију. Узе са стола један бланкет и показа како се умеће у волшебну справу. Окрену ваљак, позади удеси кочницама дужину редова. Притисну полугицу за растављање слова и речи. А тада, наглашујући расприча се о „клавијатури”. Свако слово има своју дирку, то јест свака дирка одговара једном слову. Исто то је и са бројевима и знацима интерпункције. Притисне ли се један мали федер, излазе само велика слова.

Завали се пуковник у столицу па са неким уживањем поче говорити о диркама. Све су распоређене логички, стратешки: ближе су рукама оне за слова која долазе чешће у употребу. „А да!” досети се, „мора се седети на добром одстојању, усправно, са рукама испруженим, али не затегнутим.” Гледајући ме право у лице, задовољан што ће ме збунити и открити непознато, запита (питање на које се не чека одговор!): „Знате ли ко је компоновао распоред слова? Ви, можда, мислите да је то учинио неки од ваших колега. Не, дугује се то моме тасту, Тики Стојановићу¹⁸, а он је гувернер наше Народне банке и зна српски боље него Вук Караџић”.

Диге се. Узе машину и пренесе је на сточић у углу канцеларије. „Седите одмах и вежбајте се!”

Ја сам у Другој београдској код композитора Јосифа Ковачевића, који је био и велики музичар и изванредан педагог, учио и свирање на хармонијуму. А кад год бих се дочепао клавира, уживао сам да насумице, ударам по белим и црним диркама и ослушкујем звуке који су се производили. Није ми требало дуго да, истина само са једним прстом (ретко кад са два) почнем дактилографски посао.

¹⁷ Алузија на Дон Кихота.

¹⁸ Није јасно на коју личност се односи, пошто особа тог имена није забележена као гувернер Народне банке Србије. Ж. Марковић је био ожењен Милевом, кћерком Марка Стојановића, који је био вицегувернер, па је, по свему судећи, реч о њему.

Пуковнику се журило. Два дана после мог вежбања посади ме по-ред себе, узео једну омању књижицу, укоричену у кожу, и показа: „Наш тајни речник”. И мој пуковник опет разви своје учитељско поучавање: „Свака реч, или део сложене речи, има свој одговарајући број. На крају су бројеви који означају падеже и број, каткад време. Ту су и бројеви за тачку и запету.”

Вежбам то само једно поподне, и видим да није страшно.

Пуковник ми даје један чист бланкет за депеше: „Хајде, саставите неки текст и шифрирајте га!” Мало сам се презнојио, али сам успео. Пуковник узео прво мој текст, па гласно: „Врховној команди. И ја и знатни део мојих добровољаца оболели од колерине. Недостају лекови. Молим послати најхитније. Командант Добровољачке бригаде, на положају Плачковица.” Слатко се смејао: „Откуд вам то?”

„Па из сопственог искуства.”

Он сравњује текст и шифру. „Све је добро, али овде треба знак за множину јер ће се сматрати да је потребан један лек, уместо уопште лекова.”

Писменијег официра нисам срео у животу.

Убрзо сам постао десна рука пуковника Марковића. Он по целом министарству пронео глас о младом чудотворцу (било је ту и нешто сујете учитеља који је створио доброг ђака).

У соби до министровог кабинета, у другој великој просторији Државног суда, била је канцеларија пуковника Љубивоја Барјактаровића¹⁹, начелника Општег одељења Министарства. Мали, крепак, увек марцијалног²⁰ изгледа, личио је на Наполеона и с времена на време држао би руку на јетри. Кад се у Официрском дому у Београду (данас Студентски културни центар) прослављало венчање краља Александра и Драге Машин, он је први повео „Краљево оро”, што је обезбедило његово напредовање. Њему је шифрирао депеше мајор Ристић, добричина, народни човек. Био је скоро глув (отуда позадинац), али му слух није био потребан, него нешто више језичког и књижевног смисла. Кад год би нека депеша остала нешифрована, он би је дохватио, пренео у бројеве и пружио нам своје дело: „Ево, час посла!” Свеједно што се није све разумевало. Пуковник Барјактаровић му даде да сређује архиву а мене узео за свог дешифранта.

Све сам стизао. Пуковник Барјактаровић прича такође о мојој вредноћи и тачности. Позвао једног дана свог ађутанта мајора Анту Иванови-

¹⁹ Љубивоје Љубомир Барјактаровић (1866–после 1927), дивизијски генерал. Један од најистакнутијих припадника официрске групе која је називана „Бела рука”, помоћу које је престолонаследник Александар Карађорђевић покушавао да у војсци сузбије утицај Драгутина Димитријевића Аписа и организације „Уједињење или смрт”. Током Првог св. рата био је уредник издања „Службени војни лист”.

²⁰ Марцијалан (лат. *martialis* – Марсов, бог рата) – ратнички, борилачки, ратоборан, срчан, храбар.

ћа, па му нареди да напише заповест којом се многи подофицири из Министарства производе у више чинове. Мајор Анте је био велики познавалац свих војних прописа, писао је свечаним стилем који је каткад подсећао на писма из времена господара Милоша Обреновића. Он наки-тио читаву страну о мени. Одох ја у резервне пешадијске нареднике.

Пуковник Барјактаровић ме зове и даје ми један акт: „Идите са овим у Официрску задругу!” Био је то налог да ми се сашије нова униформа. Акт мора да је био заповеднички и да је препоручивао изузетан поступак. Није прошло 24 сата, а ја у униформи какву су имали и активни официри.

У то време пуковник Жика Марковић се био озбиљно разболео. Његова кућна помоћница оболела од тифуса, вашљива (а ко тада то није био!), пренела је кобне клице. Сва наша нега, сва лекарска помоћ не помаже. Уместо њега, за ађутанта министровог дође Драгомир Л. Стефановић²¹, резервни капетан, начелник Министарства спољних послова. Оже-нио се сестричином Николе Пашића и место и лепа каријера у дипломатији су му били обезбеђени. Али, имао је и личну вредност, знао је француски као Француз и за Народно позориште је превео неколико значајних позоришних комада. Изузетно духовит, кантид галски. Сваки разговор би завршавао понеком доскочицом. Волео је да наводи циничну француску одредбу дипломатског представника: „Говорити шаљиво о озбиљним стварима, а озбиљно о веселим догађајима”. Радо је разговарао са мном о позоришту. Махом је био у Начелству, где је заседала Влада, а ађутантска служба га није много очаравала. Ослањао се на мене. Кад сам произведен у чин наредника, дао ми је своју сабљу (на њу су имали право од наредничког чина) и цепни „браунинг”²².

Најзадовољнији је био пуковник Барјактаровић. Волео је он некако професоре (имао је децу на школовању у гимназији). „Па како сте, господине наредничке”, упита ме једног дана. „Па сав терет пао на једног човека”, жалим се. „Да доведемо помоћ! Имате ли кога колегу као што сте ви?” Изабрао је професора Миодрага Ибровца са војне цензуре у пошти нишкој и доделио га Општем одељењу. Однекуд је био придодат и професор Милорад Поповић²³. Ибровац је радио трома и често га није било; одлазио би

²¹ Драгомир Л. Стефановић (1874–1927), шеф Административног одељења и секретар за страну преписку у рангу начелника 2. класе. У послератном периоду саветник посланства Србије у Паризу.

²² FN Model 1910 је полуаутоматски пиштољ чувеног америчког конструктора Џона Браунинга који је производила фирма „Fabrique Nationale de Herstal” из Белгије. Због своје компактности и напредне конструкције, као и изузетне безбедности, био је природан избор за полицијске и жандармеријске снаге широм Европе. Од почетка производње па до избијања Првог светског рата нашао се у наоружању полиција Белгије, Холандије и Данске, а по окончању рата његова примена проширена је и на многе друге земље.

²³ Највероватније је реч о физичару, професору универзитета и ректору Милораду Поповићу (1876–1932).

на периферију Ниша, где се некако била сместила удовица дипломате Душана Протића²⁴. Жена врло лепа, привлачна, интелигентна, напуштена у извесном „sauve-qui-peut”²⁵ [смислу]. Ибровац јој је чинио највеће услуге и гледао је да јој прекрати самоћу. Што се тиче Полића²⁶, он је висио на телефону: његова жена је била остала са својима у Београду не слутећи већу несрећу, и он је покушавао да је наговори да дође у Ниш.

Не помињући те незгоде, поново се пожалим на прекомерни, даноноћни посао пуковнику Барјактаровићу. „Ново појачање?” пита он. Овог пута извуче професора Светислава Петровића²⁷ („Аврамчићевог сина”, каже пуковник), који је у Младеновцу као војни обвезник мерио пасуљ за војску. Са доласком у Опште одељење овог сналажљивог, експедитивног а изузетно савесног радника, који је убрзо постао вичан шифрант, био ми је знатно олакшан посао. Светислав је освојио пуковника Барјактаровића и постао његов прави ађутант. Мени је поверавао само „строга поверљиво”.

Једног дана ме позове мајор Никола Марковић²⁸, увек беспрекорно утегнут у униформу, задужен за везе са странцима. „Одредили смо вас да пратите француску мисију. Спремите се! Идете на положаје”, даде ми наредбу на коју се могло одговорити само са „разумем”.

Француски пуковник, који је на челу мисије, нарочито полаже на то да види како су распоређени француски топови „78”, „Французи”, како смо их ми звали. Мало му је била посета артиљерцима на Топчидерском брду, у подножју Авале, на Торлаку. Хтео је да види и шанчеве на Ади Циганлији, где је наш мајор Света Ђукић²⁹ са својом четом издржавао топовску палбу која је долазила из прека. Као хотимице, једна аустријска патрола спустила се на Аду и почела насумице осипати ватру. Моји ти

²⁴ Односи се на конзула Душана Л. Протића, пореклом из Крагујевца.

²⁵ Спасевај се ко може.

²⁶ Ладислав Полић (1874–1927), правник, професор универзитета, народни посланик.

²⁷ Светислав А. Петровић Жолика (1883–1945), преводилац, књижевник, професор француског језика и књижевности. За време Првог светског рата радио у Министарству војном, а 1916. послат у пропагандну мисију у Француску и Швајцарску. Један је од покретача београдског књижевног часописа „Покрет” и уредник часописа „Преглед стране штампе”, „Српски књижевни гласник”, „Просветни гласник” и „Гласник Српске књижевне задруге”. Био је дугогодишњи секретар Српске књижевне задруге, дописник „Политике”, секретар Француског клуба, члан Пен клуба и члан масонске ложе Ген. Пење.

²⁸ По свему судећи, реч је о правнику и народном посланику Николи Марковићу (1887–после 1934), који се по окончању балканских ратова и Првог светског рата налазио у дипломатској служби.

²⁹ Светомир Ђукић (1882–1960), дивизијски генерал, спортски радник, стручни писац.

Французи полегахше у шанчеве. Мени Света Ђукић утрапи „кокинку”³⁰. Натерасмо Аустријанце у Саву.

У то време се осећала потреба за официрима. Врховна команда проналази и по неком параграфу Војног законика производи за „резервне официре” и оне који нису служили војску али су некако показали неке војничке врлине.

Кад сам се једног дана вратио с положаја мајор Никола Марковић ми у једном великом „указу” показује моје име: производим се за резервног пешадијског потпоручника. „Одсад”, каже гордо мајор, „савезничке генерале неће пратити подофицир!”

Рад у кабинету министра војске остао је ипак мој главни посао.

Лето 1915. Германске трупе се гомилају око нас и стежу обруч. Рањени борци стижу и у Ниш и говоре о страшној навали Аустријанаца и Немаца. Узрујан, што није била његова навика, улази у канцеларију сам пуковник Душан Стефановић.

„Где је Драги?” обраћа ми се скоро прекорно.

„У Начелству”, одговарам, „одазвали³¹ су га”.

Министар вади из своје „ташне” два табачића исписана – видим на први поглед – врло ситним рукописом, и пружа ми их: „Шифрирај ово хитно па ми донеси у Начелство. Садржај депеше знамо само председник (Никола Пашић), ја и ти. Игра глава”. Окрене се и оде.

Читам текст. Писан јасним, израђеним рукописом. Што даље читам све више дрхтим. Не верујем да сам добро прочитао. Читам по трећи пут. И данас се сећам садржине. Депеша је упућена „свима војним изасланицима Краљевине Србије акредитованим код савезника”.

Нека одмах ступе у везу са савезничким владама. Нека изложе прошлост Србије која се вековима бори за своју слободу и за своје границе. Не оклевати да се почне од времена кад је Балкан највећим делом био у српској власти. Подвући да смо мало исцрпљени ратовима 1912–1913. потукли Поћорека. Нагласити да је према нашем фронту скоро сва германска војска, да је Бугарска спремна да упадне у нашу земљу и забодe нам нож у леђа, да присталице Есад-паше губе тле у Албанији и да Арнаути прете.

³⁰ Реч је о немачкој пушци Mauser M-1878, kal. 11,15x60mmR, коју је војни конструктор, професор на Војној академији у Београду и аутор чувеног приручника *Армиљерија* (1879) пуковник Коста Кока Миловановић (1847–1905) иновирао и створио је пушку Mauser-Milovanovic M-1884. Измене које је начинио биле су на цеви, нишану и затварачу. За српску војску испоручено је скоро 100.000 комада ових пушака под називом Маузер-Кока, познатих као Кокинка.

³¹ Одазивати – позивати некога тражећи да се негде упути, да негде оде; повлачити с какве дужности, с неког положаја, опозивати.

Још неке препоруке, нарочито скренути пажњу да, на раскрсници Запада и Истока, Србија је била и треба да остане бедем против германског *Drang nach Osten*.

На крају као да се чуо драматични узвик: „Ако не стигне савезничка помоћ, тешко да ћемо овог пута одолети.”

Не знам где сам нашао снаге да све претворим у шифровану депешу. Ставим је у чврсту, платнену коверту, па у Начелство трчећим кораком.

Успут мислим на државничку мудрост са којом је сачињен експозе. Министар ме је очекивао и просто зграбио из руку кожну коверту.

Савезници нису стигли на време. Слом је захватио војску. Није се знало да ли да се фронт сужава према југу, према Грчкој, или према Косову. Војне јединице су лутале. Грађани, сељаци, ђаци, као у клопки, неки иду ка Солуну, где је већ било нешто Француза, други се упутили ка јадранским пристаништима где су стигле спасоносне лађе. Требало је прећи преко албанских гудура.

Дато је наређење да се Министарство војске евакуише из Ниша у Краљево. Наглуви мајор Ристић покушава да некако организује евакуацију. Укрцасмо се у неки фургон, без обзира на чинове.

У Краљеву реквирирамо коње, кола, камионе. Пуковник Барјактаровић повео целу породицу, између осталих брата Спасоја, банкара, са децом. Мајор Анта пронашао два коњића и на њих натоварио своје личне ствари. Ми професори понели поверљиву архиву и слабо се ко стара о нама. До Призрена како-тако. Онда настаје неред, мале групе или појединци нека се спасавају ко како може. У пртљагу мајора Анте прсле неке тегле и из њих се цеди слатко. Мајор Ристић се враћа. Мајор Никола Марковић заборавио своју отменост.

Професор Полић и ја проналазимо неки ашов, копамо рупу, облажемо је сувим лишћем и гранчицама и са[х]рањујемо поверљива акта.

Ту настаје углавном раздвајање, једни иду правац Драч, где чекају француски бродови. Нас неколико хоћемо у Солун. Од Призрена до Љум-Куле иде некако. Онда средином Албаније преко Бицаја. Снег до колена. Крш по коме ни најбољи брдски коњићи не могу да иду. Пешке, са мало кукуруза и неким тврдим сиром. Из заседе пуцају Арнаути.

У Корици³², промрзли, гладни, нашли смо уточиште код једног Албанца, који је знао наш језик, био врло образован и човекољубив. Раздувао у огњишту ватру, простро по поду асуре да легнемо, послужио нас качамаком спремљеним на маслу. Такав нисам јео ни пре ни после. Испратио нас чак до Лерама, где узесмо воз за Солун.

³² Корча (алб. *Korçë, Korça*), град на југоистоку Албаније, у истоименој области, 30 километара од границе Грчке, на плодној висоравни у планинама северног Епира. Поред албанске већине (којих је велики део православне вероисповести) у њему живе Цинцари, Грци и Македонци.

Солун! Сви народи и народности, сви чиновни, сва занимања. Две Београђанке, Мара, супруга Марка Трифуновића³³, и госпа Симка³⁴, жена другог Далматинца и природног Србина, Љубе Јовановића, министра просвете³⁵, стигле са народом који се повлачио на југ, ухватиле везу са неким америчким богаташем, па нам деле драхме. Пуни нам џепови грчког новца.

Влада стигла на Крф. Ту [је] образовано ново министарство војске од присутних официра и војних обвезника. Мене додељују војној цензури, која сад припада Инжењерском одељењу. Управник цензуре је мој стари познаник са Аде мајор Света Ђукић. Немамо посла. Мајор Ђукић пише афоризме. Ја се шетам по топлом сунчаном острву. Грци врло љубазни (знали су да смо пуни драхми).

Сретнем песника Милутина Бојића³⁶. Опоравио се од албанске голготе. Води на ланцу неку малу, умиљату куцу (тако сам га и сликао). Жали се да му је мучно што претура силне списе о „Црној руци“³⁷, о којој је водио истрагу његов добротвор Љуба Јовановић (поставио га за писара министра³⁸ унутрашњих дела).

Сретнем и др Милана Гавриловића³⁹, десну руку Николе Пашића. „Шта радите?“, пита ме. „Па, ето, шетам.“ Он написао депешу Српском одбору у Лондону и предложио ме за његовог сарадника на нашој пропаганди код Енглеза. Богдан Поповић⁴⁰, који је био на челу Одбора, одговори негативно: „Жалим што господина Арнаутовића не могу да примим“.

³³ Народни посланик.

³⁴ Јовановић се 1891. оженио Симком Тодоровић, с којом је имао сина и три кћерке.

³⁵ Љубомир Јовановић (1865–1928), државник, историчар, универзитетски професор, академик. Поред осталих функција које је обављао, био је и министар унутрашњих дела (1909–1910) и министар просвете и црквених дела (1911–1914), па поново министар унутрашњих дела (1914–1918).

³⁶ Милутин Бојић (1892–1917), српски песник, драмски писац, књижевни критичар и позоришни рецензент.

³⁷ Тајно друштво, које је званично основано 1910. под именом „Уједињење или смрт“. Имало је панславистичке циљеве, и жељу да уједини све територије насељене Јужним Словенима. „Црна рука“ је деловала и пре тога и извршила је Мајски преврат 1903, у ком су убијени краљ Александар Обреновић и краљица Драга Обреновић, чиме је угашена династија Обреновић.

³⁸ У оригиналу пише: министерова.

³⁹ Милан Гавриловић (1882–1976), адвокат, министар, дипломата. Промовисан је за доктора права 1910. на Сорбони. Био је члан организације „Уједињење или смрт“ од 1911. Уживао је наклоност Николе Пашића упркос томе што је припадао странци Самосталних радикала. Био је дипломатски чиновник у Лондону, Атини, Берлину и Риму.

⁴⁰ Богдан Поповић (1863/1864–1944), естетичар, књижевни и уметнички критичар и теоретичар књижевности, професор универзитета, академик.

Много доцније ми је рекао да се моме одласку успротивио његов брат Паја⁴¹. Објашњавао је то кад се зна да је Павлу Поповићу загорчавала живот слава Скерлићева и да је нас скерлићевце одстрањивао са свих места где је могао.

Настављам шетање по Крфу. Под маслинама наши шатори. (Ту је био и мој старији брат Душан, војни интендант без магацина под врло лепим, угодним шатором, чије је једно крило носило натпис „Лепа”, име његове веренице.) Пређем у један стан код неке старије Гркиње, која ме је неговала као рођеног сина.

Било је више официра, и активних и резервних, него војника. Пљуштао је „таблинет”⁴², каткад и у драхме.

Једна француско-српска лекарска комисија вршила је тада на Крфу систематски преглед српских бораца. Неке је предлагала за фронт, неке за ослобођење од војске, неке слала на боловање или одмор у Француску, највише у Ницу.

Наиђем на Живана Девечерског⁴³, свог београдског друга, резервног капетана. Сав сија. „Идем”, вели, „у Француску”. Онда се мало снужди: „Нашли ми Кохове (туберкулозне) клице”. Ја му кажем да и ја кроз који дан излазим пред комисију. Осим неких заосталих последица колерине прележане на Плачковици, осећам да је све остало у реду. Девечерски ме је волео јер сам га разумевао, и разумевао нарочито његове тужне песме. Предложи ми, „ради сваке сигурности”, и ја прихватим предлог, да ми он позајми своју пљувачку и шлајм, па да их ја као своје поднесем комисији. Целу ноћ је пљувао у једну овећу шољу. Однесем ја тај доказ комисији. Они обрћу на све стране. „Чисто! Исправно! Нема никакве бактерије!”, тврди лекар. Друга је ствар са цревима. Потребна ми је француска бања Виши, извор средње јачине.

Огромна санитарска лађа је чекала у Солуну да се скупимо са разних страна. Било нас је више од две стотине. Било је и тежих болесника. Мене, нешто здравијег, одреде за тумача. Пловимо правац Тулон–Марсељ, пучином, кад се лађа затресе. Немци не фермају ни лађе са црвеним крстом. Ђуле са њихове подморнице ударило у лађу. Потрес, али без квара и без жртава.

⁴¹ Павле Поповић (1868–1939), историчар књижевности, професор и ректор Универзитета у Београду, академик. Рођени је брат Богдана Поповића. У Лондону је уређивао билтен „Press Extracts” (1916–1917) и био је члан Југословенског одбора. За време Првог светског рата оба брата била су политички ангажована.

⁴² Треба: таблет, игра картама (таблић).

⁴³ Односи се на Живојина С. Девечерског (1889–1962), писца, чиновника. Учествовао је у балканским ратовима и у Првом светском рату. После преласка преко Албаније био је на Крфу па затим у Француској. Носилац је више одликовања и признања француске владе за храброст. Као књижевник често је користио псеудоним Идрис-бег.

У Тулону време као на Крфу. Свет се размилео. Одједном угледам два наша официра, а и они мене. Неочекиван сусрет: мој директор Лилер, резервни мајор, и судија Јане, капетан. Били смо први српски официри у Тулону. Застају и загледају нас. Једна Тулоњанка пита Лилера: „*Officiers Serbes?*” А он је обавештава: „*Deux Serbes et un Oujitchanine*” (Јане је био из Ужица). „*Oujitchanine*”. Стара се Францускиња да изговори и одлази наувивши тако нешто ново из географије.

Лилер и Јане одлазе у Париз. Ја испослујем да ме као француске официре пошаљу у суседно одмаралиште *Le Mont des Oiseaux*. Заиста прави рај. Велики дворач усред шуме од мимоза. Прегледају Французи мој упутни лист па мене право у Виши.

Цео један хотел је био заузет за оболеле француске официре. Био сам једини странац и као таквом и као Србину, сви су гледали да ми се угоди. Војни лекар ми препише да пијем воду са извора „*L'hôpital*” сваког дана, почевши од једног децилитра, па увећавајући дозу са не знам колико центилитара све до пола литра. [X]ранио сам се у официрској мензи. Резанци, резанци без краја! Један француски мајор узео ме под своје. И другима, а нарочито мени давао је савете о сналажењу у Паризу: „У Латинском кварту купићете ципеле по цени која је двоструко мања од оног што вам се за исти пар тражи у дућанима у *Avenue de l'Opéra*”.

Уместо да се излечим, ја се озбиљно разболим. Пренесу ме прво у једну болницу, па на терапијско лечење у Париз у *Grand Palais*, где је била установљена специјална лекарска служба. Сваког дана у одређено време имао сам да издржим тешко специјално туширање. Сасвим наг био сам изложен немилосрдним млазевима топле воде која је шикљала из великих, рекло би се ватрогасних цеви, нарочито по мом трбуху.

Било је тада у Француској и наших официра који су се проводили а и недостојно понашали. Министар војске изда најстрожу наредбу да се сви одреда врате у своје јединице. Саопштим то свом француском лекару и хоћу да узмем збогом. Он нареди неке анализе пљувачке, трбушног сока, па и измета. Ни да чује да прекинем лечење. *Médecin-chef* болнице пише о томе нашем војном изасланику. Био је то тада бивши министар војске, пуковник Душан Стефановић. Јавим му се на рапорт и предам упут за Солун. „Таман посла! Ко би узео одговорност после овог тражења француске комисије која захтева да те и даље лечи!”

Нашао је друго решење – предложио је да се због болести разрешим војне дужности. Указ није чекао. Моја војничка каријера је била завршена. Не одем даље од потпоручничког чина.

* * *

Драги Стефановић, и сам ослобођен војне дужности, заменик нашег посланика у Паризу, једва ме дочека. Оде Пашићу и овај својом руком написа: „Одлучујем да се професор Арнаутовић разреши дужности у војсци, додели на рад у Посланству у Паризу.” Рано ујутро у *Grand Palais* за шибу, а онда *Place d’Alma* у *rue Lionce Reynaud* на читање француске штампе, из које сам имао водити све што је о нама писано. Дотле је тај преглед вршио Драги Стефановић. Могао сам га заменити и на другим пословима.

Имао сам на располагању необично велики канцеларијски сто у соби у којој су радила још два службеника.

Petar V. Krestić

ALEKSANDAR ARNAUTOVIĆ, *FROM PRE-GRAVE MEMOIRS*
(War/Army/Minister’s Cabinet/Bulgarian war/Albania/Embassy in Paris)

S u m m a r y

The paper contains an edited and commented text of a memoir character of Aleksandar Arnautović, an eminent Serbian and Yugoslav public and cultural figure, historian of literature, literary and theatre critic and translator.

As a volunteer, Arnautović took part in the Balkan Wars and the First World War. He worked in the General Staff Division of the General Military Department of the Ministry of the Military and in the Cabinet of the Minister of the Military. After the Serbian Army was evacuated to Corfu, he served at the Military Censorship of the Ministry of the Military as a reserve infantry sublieutenant, and in the Section for the Captured and Interned. Upon the order of President of the Ministerial Council Nikola Pašić, he moved to Paris, where he served in the Royal-Serbian Embassy from 1917 to 1937, in the position of the head of the Educational Department of the Ministry of Education, educational clerk for school and educational-cultural issues at the Embassy of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes, while from 1918 he was also a member and the first secretary of the Cultural Propaganda Board.

Despite its relatively small volume, the memoir contribution “From Pre-Grave Memoirs” is a text of remembrances. With its rich and interesting contents, lively and striking style, it certainly represents a precious source of data, particularly important for military historians, about this both important and sensitive period of the history of the Serbian people.

The memoirs begin with 1913 and the Second Balkan War, describing the disappointment and disorientation of the Serbian intellectual elite that fostered sincere pro-Bulgarian and South Slavic feelings. The major part of the text concerns the period of the First

World War and the events that the author experienced during the war. There are also lively remembrances and frequent anecdotal reminiscences of some personalities or events of the time. Presented in such way, this segment of Arnautović's memories is the most precious part of the *Memoirs*. The final and shortest part contains the description of his stay in sanatoriums in France, including an intimation of his later two-decade stay in Paris, where he worked at the Yugoslav Embassy.